

महाराष्ट्र आणि भारतीय संगीत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - समाज प्रबोधन पत्रिका, संपा. भालचंद्र भणगे, प्रकाशक - ग प्र प्रधान, पुणे, मे-जून १९७३)
(महाराष्ट्राज काँट्रीब्यूशन ट्रू म्यूझिक, भगवानराव देशपांडे, महाराष्ट्र इन्फर्मेशन सेंटर, नवी दिल्ली, १९७२ रु. १.००)

महाराष्ट्रातील कलावंतांनी भारतीय संगीतात काय भर घातली याचे मूल्यमापनात्मक वर्णन करण्याचा एक छोटेखानी प्रयत्न म्हणजे देशपांड्यांचे वरील पुस्तक होय. अ-महाराष्ट्रीयांना महाराष्ट्राच्या भारतीय संगीतासंबंधीच्या कार्याची माहिती करून देण्याच्या दृष्टीने या पुस्तकाचे इंग्रजीत लेखन झाले आहे हेही उघडच आहे. एकंदरीने पुस्तकाचा रोख माहिती पुरवण्याकडे आहे.

या दृष्टीने पाहता पुस्तकाचा नकाशा व त्यांची मांडणी उपयुक्त वाटते. ग्वाल्हेर, आग्रा, जयपूर, किराणा या घराण्यांची माहिती व मूल्यमापन, सुगम संगीताचे मराठी अवतार, महाराष्ट्रीयांचे संगीतसंशोधन, महाराष्ट्रातील नाट्यसंगीत, आद्य संगीतप्रचारक पं. विष्णू दिगंबर यांवर प्रत्येकी एक एक प्रकरण व परिशिष्टात तंजावर मधील मराठा राजवटीचे संगीतासंबंधीचे कार्य असा या पुस्तकाचा एकंदर आराखडा आहे. विद्वत्ताप्रचुर, तत्त्वचर्चात्मक आणि रसग्रहणात्मक लिखाणाबरोबरच उपयुक्त पद्धतीचे लिखाणही संगीतावर होणे आवश्यक आहे. आणि याही संदर्भात देशपांड्यांचा प्रयत्न योग्यच होय.

या पुस्तकाच्या निमित्ताने आणखीही एक महत्त्वाचा मुद्दा नोंदवावासा वाटतो. भारतीय संगीताविषयीच्या आजच्या स्वदेशी आणि परदेशी विचारातील महत्त्वाचा धागा म्हणजे संगीताच्या प्रांतिक भेदातील वेगळेपणा दृष्टीआड करून सांगितिक एकात्मतेची भाषा भोंगळपणे वापरण्याविरुद्ध असलेला वाढता कल हा होय. सर्व भारताचा सांगितिक आत्मा एक असे भाबडेपणाने म्हणण्यापेक्षा भारताच्या वेगवेगळ्या भागांत संगीत कसे कसे वावरले, स्थान कालभेदानुसार त्याच्या स्वरूपांत कोणकोणते वेगळेपणा आढळते, याचा शोध घेणे वास्तविक पाहता अधिक महत्त्वाचे आहे. भारतीय संगीत म्हणजे काय हे सांगण्याआधी भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतातील संगीताचे आलेख रेखाटण्याचे काम हाती घ्यायला हवे, याची जाणीव आता अधिकाधिक होऊ लागली आहे. देशपांड्यांच्या लिखाणात या जाणिवेचा आढळ निदान प्रत्यक्षपणे तरी होत नाही हे खरे. पण त्यांनी केलेल्या प्रयत्नास हे ही एक अंग असू शकते एवढेच लक्षात आणून घ्यावयाचे आहे.

उपयुक्त लिखाणाच्या कसोट्या या पुस्तकास लावल्यावर या पुस्तकाचे यश काही बाबतीत सहजपणे लक्षात येते. वर उल्लेखलेल्या चार घराण्यांच्या गायकांना व गायकींना महाराष्ट्राने इतके उचलून धरले की, महाराष्ट्रानेच या घराण्यांना आकार दिला असे म्हटल्यास फक्त अतिशयोक्तीचा दोषच पदरी येईल; सत्यापलापाचा नव्हे. चारी घराण्यांचे अध्वर्यु, त्यांचे मातबर शिष्य यांच्या कर्तबगारीचे संक्षिप्त पण तरीही पुरेसे आढावे एकत्र वाचत असताना महाराष्ट्राने उत्तर भारतीय शास्त्रीय संगीतातील 'ख्याल' या प्रकारात बरीच भर घातली असे जाणवू लागते. आणि उपयुक्ततेच्या दृष्टीने अशी जाणीव होणे हा पुस्तकाचा गुणच होय. महाराष्ट्रीयांच्या संगीत संशोधनाला या पुस्तकात स्थान दिले आहे हे ही स्वागताह आहे. संगीत म्हटल्यावर फक्त संगीताचा प्रयोगच डोळ्यापुढे यावा अशी अजूनही भारतात परिस्थिती असल्याने महाराष्ट्रीय संगीत संशोधनाचा भारतीय संदर्भ लक्षात आणून दिला हे योग्यच झाले.

घराण्यांच्या मूल्यमापनाच्या बाबतीत मात्र हे पुस्तक चमत्कारिकपणे दुबळे आहे. एक तर माहितीपर पुस्तकांत मूल्यमापनावर (आणि ते ही एका संगीत प्रकाराच्या विविध आविष्कारांपुरते मर्यादित!) इतका भर असण्याचे औचित्यच मुळी संशयास्पद आहे. पुस्तकाची (परिशिष्ट वजा जाता) जवळ जवळ अडुसष्ट पृष्ठे होतात. पैकी चौवीस पृष्ठे घराण्यांना देणे हेच मुळी समतोल भूमिकेचे लक्षण नव्हे. त्यात आणि आपल्या 'घरंदाज गायकी' या पंधरा-एक वर्षांपूर्वीच्या घराण्यांच्या विवेचनाचा संक्षिप्त इंग्रजी तर्जुमा करण्यापलीकडे देशपांडे जात नाहीत याची मौजच वाटते. साधेपणाकडून व्यामिश्रतेकडे कलांचा प्रवास होतो (पृ. १८);

आणि हा प्रवास म्हणजे प्राथमिक अवस्थेतील संगीताची कलापूर्णतेकडे वाटचाल होय असे पक्के धरून मग देशपांडे संगीताची (म्हणजे ख्याल गायकीची) प्रगती होत होत जयपूर गायकीत संगीताचे उच्च शिखर गाठले गेले असे चित्र रंगवितात. एकच विचारसूत्र रामबाण औषधासारखे सरसकटपणे वापरण्यात वैचारिक गोंधळ किती होतो याची कल्पनाही देशपांड्यांना आलेली दिसत नाही. प्रत्येक घराण्याची बांधणीची तत्त्वे वेगळी असली तर निकषही तितके हवेत. गेल्या दहा वर्षात महाराष्ट्रातील सौंदर्यशास्त्रीय वातावरण बरेच स्वच्छ होत आहे. कलाकृती, त्यांचे वर्ग, त्यांना लागणाऱ्या कसोट्या, त्या कसोट्यांची विविधता, इ. बाबतीत तात्त्विक चर्चा अधिक नेमकी व मूलभूत स्वरूपाची होत आहे. या सान्यांकडे दुर्लक्ष करून जुनेच विवेचन पुन्हा करावयाचे तर त्यामागील वैचारिक पुरावा भरभक्कम हवा. देशपांड्यांच्या विवेचनास याचा वासही नाही. त्यांनी सुचविलेल्या निकषापेक्षा वेगळा निकष का मानू नये यास त्यांच्याजवळ उत्तर नाही आणि तसा तो मानल्यास घराण्यांची सोपान परंपरा पार वेगळी होईल याची त्यांना क्षिती नाही. संगीत म्हणजे शास्त्रीय संगीत, शास्त्रीय संगीत म्हणजे ख्याल गायन आणि ख्याल गायन म्हणजे जयपूर घराणे अशी त्यांची सोयीस्कर कल्पना आहे. तशी नसती तर एक निकषाची उपपत्तीच्या जागी स्थापना करण्याच्या मोहास ते बळी पडले नसते. माहितीपर वर्णनात्मकतेऐवजी सैद्धांतिक एकांतिकतेच्या अस्तित्वाने देशपांड्यांच्या पुस्तकास एक खोल वरचा आंतरिक छेद गेला आहे. हा छेद पुस्तकाचे स्वरूप पाहता गंभीर स्वरूपाचा वाटतो.

दिशा चुकलेल्या तार्किक भाष्यापेक्षाही या पुस्तकातला अधिक डाचणारा दोष म्हणजे माहितीतला अपुरेपणा होय. ज्या महाराष्ट्रातून गोविंदराव टेंबे व विठ्ठलराव कोरगावकर यासारखे हार्मोनियमवादक; जाधव-गायकवाडांसारखे सनईवादक; सुबराव, इस्लामपूरकर, रुकडीकर, कामूराव, यासारखे तबलावादक; गजाननराव जोशी, श्रीधर पार्सेकर यांच्यासारखे व्हायोलिनवादक निर्माण झाले त्या महाराष्ट्राच्या वाद्यसंगीतास - या पुस्तकात एक पानही मिळू नये हे कसे? महाराष्ट्राच्या सुगम शास्त्रीय संगीताची माहिती देताना खास महाराष्ट्र छाप ठुमरी म्हणून ते किराणा घराण्याच्या ठुमरीचा उल्लेख करून थांबतात. पण कमीतकमी दोन पिढ्या उपज-अंग ठुमरी सिंधपंजाबपासून सर्वदूर रंगविणाऱ्या मास्टर कृष्णरावांच्या ठुमरीचा उल्लेखही कसा नाही? महाराष्ट्रात भारतीय चित्रपटकलेची रुजवातच नव्हे तर भरभराटही झाली. केशवराव भोळे, मास्टर कृष्णराव, वसंत देसाई, सी. रामचंद्र, सुधीर फडके यांसारखे संगीतदिग्दर्शक व लता मंगेशकर, आशा भोसले यांसारख्या पार्श्वगायिका यांच्या कामगिरीचा व भारतीय संगीताच्या प्रसाराचा काहीच संबंध नाही काय? महाराष्ट्राच्या लोकसंगीताने भारतीय संगीताला काही दिले नसेल असे मानले तरी अभंग भजनादी परंपराचा मर्यादित पण नेमका निर्देश तरी हवा होता. महाराष्ट्राच्या नाट्यसंगीताच्या कामगिरीतही नाटकांतील पदांच्या चाली कुणी दिल्या याहीपेक्षा त्या बालगंधर्व दीनानाथांसारख्यांनी कशा खेळविल्या व रुजविल्या याचे दिग्दर्शन महत्त्वाचे नाही काय? या सर्वच बाबतीत माहितीचा अपुरेपणा उघडउघड जाणवतो. आणि आधी म्हटल्याप्रमाणे पुस्तकाचे स्वरूप लक्षात घेता हा अपुरेपणा टाळणे आवश्यक होते असेही वाटते.

ऐतिहासिककालीन महाराष्ट्रातील संगीताची माहिती देतानाही देशपांड्यांनी पुरेशी काळजी घेतलेली दिसत नाही. गाथासप्तशतीसारख्या पहिल्या शतकातील प्राकृत ग्रंथाचा, अजंठावेरूळमधील चित्रशिल्पांतील वाद्यादिकांच्या आधारे अंदाज बांधता येणाऱ्या संगीताच्या स्वरूपाचा नाममात्रही उपयोग न करता मानसोल्लास या बाराव्या शतकातील संगीतशास्त्रीयेतर ग्रंथाचा आधार (आणि तोही अपुरा) घेऊन महाराष्ट्रातील संगीताचा आरंभबिंदू जाणवण्याइतका ठळकपणे यादवकालातच दिसतो असे म्हणणे हा शुद्ध बौद्धिक आळस होय. अमीर खुश्रू आणि गोपाल नायक इत्यादीसंबंधीचा मजकूरही हल्लीचे त्यासंबंधीचे संशोधन लक्षात घेता विनाकारण निःशंकतेने भारलेला आहे असे वाटते. माहिती गोळा करण्यात कसूर होणे माहितीपर पुस्तकाबाबत तरी निश्चितपणे स्वागतार्ह नाही.

तंजावरमधील मराठ्यांच्या दक्षिण भारतीय संगीतविषयक कार्याची माहिती या पुस्तकाच्या प्रत्यक्ष व्याप्तीतली नाही. पण ती परिशिष्टात असल्याने पुस्तकाच्या मांडणीत त्यामुळे उणेपण येत नाही. याच चालीवर त्यांनी ग्वाल्हेर इ. ठिकाणी राहून भारतीय संगीताच्या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्रीयीयांची माहिती दिली असती तर ते तर्कसंगत झाले असते व त्यामुळे पुस्तकाच्या उपयुक्ततेतही भर पडली असती. माहितीपर पुस्तकात संदर्भग्रंथसूची व विषयसूची आवश्यक आहे हे आमच्या लेखकांना पटावे हीही एक अपेक्षा व्यक्त करणे जरूर आहे.

देशपांड्यांनी या पुस्तकाची मराठी वा सुधारित इंग्रजी आवृत्ती काढताना वरील मजकुराचा जरूर विचार करावा.